

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/44/88-92>

Kəmalə Xudaverdiyeva

AMEA-nın akademik Ziya Bünyadov adına

Şərqsünaslıq İnstitutu

doktorant

<https://orcid.org/0000-0002-3789-2706>

kamala.khudaverdiyeva@bk.ru

Qazaxıstan-Ermənistan iqtisadi əlaqələrinin tarixi inkişafı və gələcək perspektivləri

Xülasə

Bu məqalə, Qazaxıstan və Ermənistan arasında iqtisadi əlaqələrin Mərkəzi Asiya çərçivəsindəki yerini və gələcək perspektivlərini araşdırır. Məqalədə təkcə son illərdə iki ölkə arasında əlaqələr və həyata keçirilən yeniliklər deyil, SSRİ dövründə də davam edən iqtisadi əməkdaşlığın tarixi, bu münasibətlərin digər qonşu dövlətlərə təsiri, müstəqillik əldə edildikdən sonra qarşılaşdıqları çətinliklər və hər iki ölkə arasında inkişaf edən iqtisadi əməkdaşlıq tədqiq edilmişdir.

Belə ki, iki ölkə arasındakı münasibətlərin həm Mərkəzi Asiya, həm də Qafqaz regionuna təsiri qarşılıqlı strateji maraqlar baxımından vacib əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *Ermənistan, Qazaxıstan, iqtisadi əlaqələr, Mərkəzi Asiya, regional əməkdaşlıq*

Kamala Khudaverdiyeva

Institute of Oriental Studies

named after academician Ziya Bünyadov, (ANAS)

PhD candidate at the

<https://orcid.org/0000-0002-3789-2706>

kamala.khudaverdiyeva@bk.ru

Historical Development and Future Prospects of Kazakhstan-Armenia Economic Relations

Abstract

This article examines the place of economic relations between Kazakhstan and Armenia within the framework of Central Asia and their future prospects. The article discusses not only the recent developments in the relations between two countries, but also the history of economic cooperation that continued during the Soviet era, the impact of these relations on other neighboring states, and the challenges faced after gaining independence, as well as the growing economic cooperation between two countries.

Thus, the impact of the relations between two countries on both the Central Asia and the Caucasus regions are significant importance in terms of mutual strategic interests.

Keywords: *Armenia, Kazakhstan, economic relations, Central Asia, regional cooperation*

Giriş

Mərkəzi Asiyanın əsas türk dövlətlərindən biri olan Qazaxıstan və Cənubi Qafqaz regionuna daxil olan Ermənistan arasında əlaqələr, ilk olaraq, SSRİ dövründə formalaşmış ümumi siyasi və iqtisadi sistemin bir parçası kimi mövcud idi. Hələ SSRİ dövründə bu ittifaqın tərkibinə daxil olan dövlətlər arasında dolayısı yollarla əlaqələr var idi. Təbii ki, bunun əsas səbəbi olaraq ortaq siyasi

sistemi və ümumi idarəetmə prinsiplərini qeyd etmək olar. SSRİ-nin tərkibində olan respublikalar arasında, əsasən, ticarət-iqtisadi, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat istiqamətli münasibətləri inkişaf edirdi. Bu əlaqələr mərkəzləşdirilmiş iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun olaraq qurulmuş və ittifaq daxilində əmək bölgüsü prinsipinə görə formalaşmışdı. Sovet dövründə Qazaxıstan əsasən xammal resursları və enerji təminatçısı rolunda çıxış edir, Ermənistan isə sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində müəyyən funksiyaları həyata keçirirdi. Nəticə olaraq, hər iki dövlət Sovet İttifaqının vahid iqtisadi və siyasi strukturlarına aid olduğundan, onların ticarət-iqtisadi və sosial inkişafı müəyyən edilmiş ümumi prinsiplərə əsaslanırdı.

Tədqiqat.

SSRİ dövründə respublikalar arasındakı ticarət-iqtisadi əməkdaşlıqdan söhbət açarkən qeyd etmək lazımdır ki, ittifaqa daxil olan respublikalar arasında əmək bölgüsü planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilirdi. Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərindən olan Qazaxıstan təbii sərvətləri, xüsusən, neft-qaz, kömür ehtiyatları ilə zəngin idi. Həmçinin, respublikanın müəyyən bölgələri kənd təsərrüfatının inkişafı ilə də tanınırdı. Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən Ermənistan isə Sovet sənaye sistemindən asılı vəziyyətdə idi və iqtisadi dayanıqlılığı məhduddu idi. Qazaxıstan bütün SSRİ-də öz təbii ehtiyatları, xammalı, uran və metallurgiya sahəsində inkişafı ilə seçilirdi. Lakin Ermənistanın sənaye sahəsində formalaşmasına baxmayaraq, xammal ehtiyatlarının məhduddu olması səbəbilə Qazaxıstan kimi iqtisadi cəhətdən daha güclü respublikalardan asılı vəziyyətə düşürdü.

İki ölkə arasındakı ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün əsas maneə olan nəqliyyat əlaqələrindən bəhs edərkən Ermənistanın coğrafi və iqtisadi mövqeyinin zəif olması, ticarət və logistika baxımından yetərli olmaması mühüm problemlərə gətirib çıxarırdı. Ermənistanda istehsal olunan sənaye məhsullarının daşınması və digər dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin qurulması Sovet İttifaqının dəstəyi olmadan mümkün deyildi. Respublikalar arasında nəqliyyat əlaqələri birbaşa quru sərhədi ilə mümkün olmasa da, hava və dəmir yolları vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Ümumiyyətlə, SSRİ dövründə Qazaxıstan və Ermənistan arasında münasibətlərin məhduddluğu özünü bütün sahələrdə göstərirdi. Sovet İttifaqının dağılması isə yalnız siyasi sistemin deyil, həm də ittifaq daxilində qurulmuş münasibətlərin dəyişməsinə səbəb oldu. Mövcud proses keçmiş respublikalar arasında iqtisadi əlaqələrin yenidən qurulmasına zərurət yaratdı. Digər post-sovet ölkələri kimi Qazaxıstan və Ermənistanın ticarət-iqtisadi münasibətləri yeni reallıqlara uyğunlaşmağa başladı. SSRİ-nin dağılmasından sonra yaranan iqtisadi dəyişiklik demək olar ki, bütün keçmiş ittifaq dövlətlərinə təsir etmişdir.

1991-ci ilin dekabr ayında öz müstəqilliyini elan edən Qazaxıstan və həmin ilin sentyabrında müstəqillik əldə etmiş Ermənistan arasında münasibətlər SSRİ-nin dağılmasından sonra daha fərqli aspektdə inkişaf etməyə başlamışdır. SSRİ-nin süqutu təkcə Sovet İttifaqı dövlətlərinə deyil, bütün qonşu regionlara və dünyaya yüksək səviyyədə təsir etmişdir. SSRİ-nin dağılması ilə müəssisələr arasında təsərrüfat əlaqələri pozulmuş, istehsal zəncirləri məhv edilmiş, iqtisadi çöküş baş vermişdir (3).

Hələ SSRİ-nin süqutundan əvvəl 1980-ci illərdə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi tənəzzülü sürətləndirən amillərdən biri idi. Həmin illərdə yeni qərarlar qəbul edilməsinə baxmayaraq, iqtisadi islahatlar vəziyyətin yaxşılaşmasına kömək etmədi. 1989-1990-ci illərdə SSRİ dövlətlərində sənaye istehsalının artım templəri kəskin şəkildə azaldı (4). İqtisadi sahədə SSRİ-nin süqutu keçmiş respublikalarda təsərrüfat subyektləri arasında ənənəvi əlaqələrin əksəriyyətinin dağılmasına və istehsalın kəskin şəkildə azalmasına səbəb oldu (4). Yaranmış vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün post-sovet ölkələrində islahatlar keçirilməyə və qərarlar qəbul edilməyə başlandı. Belə ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra 1993-1994-cü illərdə Qazaxıstanın daxili iqtisadiyyatı tədricən düzəlməyə başladı, hasilat sənayesində istehsalat həcmində artım nəzərəcərpacaq dərəcədə çoxaldı. Dövlət sənaye siyasəti sənaye kompleksinin modernləşdirilməsinə, enerjiyə və resurs qənaət edən texnologiyaların inkişafına, elmi-texniki və intellektual potensialın qorunmasına və artırılmasına yönəldi (5). Müstəqilliyin ilk illərində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında tənəzzül müşahidə

olunmasına baxmayaraq, iqtisadi vəziyyətin müsbət istiqamətdə inkişafı bu sahənin də təkmilləşməsinə kömək oldu. Bu dövrdə ölkənin xarici siyasəti fəallaşmağa və genişlənməyə başladı və ölkə əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafı üçün yeni tərəfdaşlar axtarmağa istiqamətləndi. Nəticə etibarı ilə, 1990-cı illərdə Qazaxıstan həmçinin, bir sıra ərəb ölkələri, Çin, Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələr qurmağa başladı. Belə ki, bu illəri Qazaxıstan üçün, xüsusən, iqtisadiyyat və sosial sahədə keçid dövrü kimi adlandırmaq olar.

Müstəqilliyini qazanan Cənubi Qafqazın digər dövlətləri kimi, Ermənistan da öz iqtisadi sistemində vacib dəyişikliklərə məruz qaldı. Lakin bu dövr, Ermənistan üçün daha çox iqtisadi çətinliklər, problemlər və sosial rifahın səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə xarakterizə olundu. 1991-ci ildə iqtisadi vəziyyətin pozulması dərhal əhalinin əksəriyyətinin həyat səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb oldu. İqtisadi tənəzzülün özünü bütün sahələrdə göstərdiyi kimi Ermənistan iqtisadiyyatı üçün əsas sahələrdən olan sənaye və kənd təsərrüfatının zəifləməsi sosial rifahın pisləşməsinə daha da sürətləndirirdi. Statistika Komitəsinin hesablamalarına görə, Ermənistan iqtisadiyyatı 90-cı illərin sonunda 70-ci illərin səviyyəsində idi. [6] Müstəqillikdən sonra həyata keçirilən islahatların heç bir nəzərəcarpacaq nəticə verməməsi böhranın dərinləşməsinə gətirib çıxarırdı. Bunun kimi bir sıra səbəblər əhalinin mühacirətini artırır. Rəsmi məlumatlara görə, 1990-cı illərdə Ermənistandan gedənlərin sayı daxil olanların sayından 664 min nəfər çox olub. (7) Bu göstərici növbəti 10 ildə daha da artmışdır. Bir sözlə, xüsusən, 90-cı illərin birinci yarısını Ermənistan üçün böhran illəri olaraq adlandırmaq olar.

İndi isə Qazaxıstan və Ermənistanın həm SSRİ dövründə, həm də SSRİ-nin süqutundan sonra daxili və xarici iqtisadiyyatını, iqtisadi əlaqələrini, regional inkişafı və sosial vəziyyətini nəzərdən keçirdikdən sonra iki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələrin inkişafına daha ətraflı baxmaq mümkündür. Ermənistan müstəqillik qazandıqdan sonra onu tanıyan respublikalardan biri məhz Qazaxıstan olmuşdur. Bu, yeni yaranan beynəlxalq aləmdə iki ölkə arasında rəsmi münasibətlərin formalaşmasına kömək etdi. Beləliklə, hər iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ildən başlamış, həmin ilin oktyabrından Qazaxıstanda Ermənistan səfirliyi, 2007-ci il martın 1-dən isə Ermənistan Respublikasında Qazaxıstan Respublikasının səfirliyi fəaliyyətə başlamışdır. Qazaxıstan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün 1993-cü il yanvarın 19-da münasibətlərin prinsipləri haqqında Saziş, həmin ildə ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq prinsipləri haqqında Saziş, 1999-cu il sentyabrın 2-sində isə “Dostluq və Əməkdaşlıq” müqaviləsi imzalanmışdır (8). İmzalanan müqavilələr və həyata keçirilən qərarlar nəticəsində iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr müəyyən səviyyədə inkişaf etmişdir (Xudaverdiyeva, 2024, s.39). Qeyd edək ki, 2000-ci ilin məlumatlarına görə, Ermənistanda Qazaxıstan kapitalının iştirakı ilə 4 müəssisə qeydə alınıb ki, onların da əsas fəaliyyət sahəsini topdansatış ticarəti, heyvandarlıq, əkinçilik, yükdaşıma və digər nəqliyyat xidmətləri təşkil edib. Həmçinin, iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq baxımından nəqliyyat sahəsinin inkişafı üçün bir sıra müqavilələr və sazişlər imzalanmışdır. Lakin dəmir yolu əlaqəsinin və ümumi sərhədin olmaması və başqa bir sıra məsələlər Qazaxıstan-Ermənistan ticarət-iqtisadi əlaqələrinin passivliyinə gətirib çıxarırdı. Dəmir yolu əlaqəsi, malların və xidmətlərin daşınması üçün əlçatan nəqliyyat marşrutlarının məhdudluğu, ikitərəfli əlaqələrdə müsbət nəzərəcarpacaq nəticələrə səbəb olmurdu (Safaryan, Karapetyan, Ataev, 2016, s.20). Ermənistanın əlaqələrinin zəif olması, Qazaxıstanla ticarət prosesini İran və Gürcüstan üzərindən həyata keçirməsinə səbəb olurdu. Buna nəzərən, 2001-ci ildə Qazaxıstan səfiri İrəvanda keçirilən biznes forumunda qeyd edərək deyib- *“Əgər Ermənistanla İran arasında dəmir yolu varsa və Qazaxıstanın artıq Türkmənistandan keçməklə İrana nəqliyyat dəhlizi varsa, o zaman biz birbaşa dəmir yolu əlaqəsinə malik olacağıq ki, bu da ticarət dövrüyyəsini artıracaq”* (Safaryan, Karapetyan, Ataev, 2016, s.3). Nəqliyyat sahəsində sonrakı illərdə də həyata keçirilən tədbirlərə və bağlanan sazişlərə baxmayaraq birbaşa sərhədin olmaması və alternativ marşrutların qeyri-effektivliyi iqtisadi əlaqələri zəiflətməmişdir. Yaranan vəziyyət Qazaxıstan üçün bu əməkdaşlığı iqtisadi baxımdan o qədər də cəlbedici etmədi.

2000-ci illərdən sonra, nisbətən çətin dövrləri geridə qoyan Qazaxıstan ticarət-iqtisadi cəhətdən yüksəlişi sayəsində, bir sıra, məsələn, ərəb ölkələri, Misir, İran, Türkiyə, Almaniya, Çin və sair. kimi inkişaf etmiş və digər dövlətlərlə, xüsusilə, enerji və sənaye sahələrində strateji əməkdaşlıq qurmuşdur. Qazaxıstan iqtisadiyyatı əsasən xammal ixracına və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə yönəldiyindən, onun prioritet məqsədi böyük bazarlara çıxış əldə etmək, daxili və xarici gücü qazanmaq olmuşdur. Lakin Ermənistanın kiçik iqtisadiyyatı, ticarət əlaqələrinin məhdudluğu və potensialının yüksək səviyyədə olmaması Qazaxıstan-Ermənistan münasibətləri Qazaxıstanın beynəlxalq iqtisadi siyasəti üçün elə də önəmli yer tutmamışdır.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Ermənistan üçün xarici iqtisadiyyatın inkişafı, Avrasiya İqtisadi Birliyi çərçivəsində əməkdaşlıq çox vacib olsa da, Ermənistan bir çox məhdudiyyətlər və siyasi amillər səbəbilə öz imkanlarından indi də istifadə edə bilmir. Bunun kimi bir sıra amillər birbaşa Qazaxıstan və digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinə mənfi təsir edir və xarici imkanlarını nəzərəcərpacaq dərəcədə azaldır. Buna misal olaraq, 2025-ci ildə Ermənistanın İqtisadiyyat naziri və Qazaxıstanın Ermənistandakı səfiri arasında baş verən görüşdə Ermənistan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2024-cü ildə Ermənistanla Qazaxıstan arasında xarici ticarət dövriyyəsi 23,6% azalaraq 84,1 milyon dollar təşkil etməsi, o cümlədən idxalın 0,9% azalaraq 30 milyon dollara düşməsi qeyd edilib (9).

Bütün bunlardan əlavə, Qazaxıstan ilə münasibətlərinin inkişafında sənaye sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin Ermənistan üçün elə də ürəkaçan olmaması, qismən kənd təsərrüfatı sahəsinə yönəlməsinə səbəb olmuşdur. Digər sahələrdə yaranan məhdudiyyətlər, bu sahəyə də öz təsirini göstərirdi. İki ölkə arasında əməkdaşlığın kənd təsərrüfatı sahəsində inkişafı üçün görüşlər keçirilmiş və müzakirələr aparılmışdır. Lakin, daha geniş potensiala malik olan Qazaxıstan üçün Ermənistanla həyata keçirilən ikitərəfli əlaqələr böyük əhəmiyyətə malik deyil. Bu günə qədər kiçik və yerli miqyasda qalan əməkdaşlıq beynəlxalq ticarət və iqtisadi münasibətlər baxımından ciddi irəliləyişə çevrilməyib.

Beləliklə, Qazaxıstan-Ermənistan arasında 2020, 2023, 2024-cü illərdə neft-qaz və neft-kimya şirkətləri tərəfindən istehsalın lokallaşmasına dair sazişlər, ikitərəfli ticarət-iqtisadi, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı üçün əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmışdır. Qazaxıstanın təkcə Ermənistanla deyil, digər dövlətlərlə olan çoxtərəfli münasibətləri Mərkəzi Asiya regionunda geosiyasi rolunun artmasına və Avrasiya İttifaqı Birliyi çərçivəsində liderliyini inkişaf etdirməsinə, həm siyasi, həm də ticarət-iqtisadi baxımdan daha güclü mövqe əldə etməsinə səbəb olmuşdur. Ermənistanın bu çərçivədə rolu isə kiçik və daha simvolikdir. Bu fərqliliklər demək olar ki, bütün aspektlərdə özünü göstərir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, Qazaxıstan və Ermənistan arasında iqtisadi və siyasi əlaqələr mövcud olsa da, bu əlaqələrin dərinliyi və təsiri hələ də məhduddur. Qazaxıstanın regional gücü və Avrasiya İttifaqı Birliyi içərisindəki mövqeyi, onun Mərkəzi Asiya və Avrasiya bazarlarında daha aparıcı rol oynamasına şərait yaradır. Ermənistanın bu çərçivədəki rolu isə daha çox ikinci dərəcəli xarakter daşıyır. Lakin gələcəkdə baş verəcək görüşlər və aparılacaq danışıqlar siyasi və iqtisadi əlaqələrin tam fərqli yöndə istiqamətinə səbəb ola bilər. Bu mövzu ətrafında aparılan araşdırmalar həmçinin öz regionumuz və ölkəmiz üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Xudaverdiyeva, K. (2024). *Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Ermənistan arasında əməkdaşlıq əlaqələri*. Bakı-Baku, 2024. s.37-40/s.125
2. Safaryan A., Karapetyan A., Ataev A. (2016) Torgovo-ehkonomicheskie otnosheniya Armenii i Kazakhstana v 1992-2013gg. 21-i VEK, № 3 (40), s 67-75

3. <https://lenta.ru/articles/2024/02/01/ekonomika/> (01.02.2024) Dmitri Okunev: «*Mı ne osoznali tajestğ polojeniä*» «*Mı ne osoznali tajestğ polojeniä*» 35 let nazad SSSR nakrıl mohnıy gkonomičeskiy krizis. Kak eqo perejival narod?
4. <https://historicus.ru/raspad-sssr/> Qribulina A.: *Raspad SSSR: krizis sistemi ili zrelostğ obhestva?*
5. <https://itest.kz/ru/attestation/istoriya-kazahstana-4077/razdel-xvii-nezavisimyj-kazahstan/lecture/ekonomicheskoe-razvitie-nezavisimogo-kazahstana> *Gkonomičeskoe razvitie nezavisimoqo Kazaxstana*
6. <https://stm.az/index.php?ln=ru&pg=3&EntID=2094> (10.07.2019) *Respublika Armenie (1991-2000) - ekzistenüialny katastrofi*
7. <https://am.sputniknews.ru/20210614/Za-30-let-nezavisimosti-iz-Armenii-emigrirovali-16-17-mln-chelovek-Eganyan-27908527.html> (13.07.2023) Yeqanyan.: *Za 30 let nezavisimosti iz Armenii gmiqrirovali 1,6-1,7 mln. Çelovek*
8. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-erevan/press/article/details/45697> *Doqovorno-pravovaə baza mejdu Respublikoy Kazaxstan i Respublikoy Armenia*
9. https://arminfo.info/full_news2.php?id=89740 (13.03.2025) Oqanesyan A.: *V Mingkonomiki obsudili vozmojnosti sotrudničestva s Kazaxstanom v oblasti stroitelğstva i selğskoqo xozaystva*

Daxil oldu: 07.01.2025

Qəbul edildi: 14.04.2025